

РОЗДІЛ VI

Переселенські процеси в роки Другої світової війни і перші повоєнні роки

Галина Стефанюк

Трудові депортації населення Східної Галичини й Волині в Німеччину (1941–1944 рр.)

У статті проаналізовано політику нацистського режиму щодо використання праці західноукраїнського населення на примусових роботах у Німеччині, визначено етапи трудових депортацій та охарактеризовано їхні умови праці та проживання.

Ключові слова: Друга світова війна, нацистський режим, Третій рейх, депортація, мобілізація.

Стефанюк Галина. Трудовые депортации населения Восточной Галичины и Волыни в Германию (1941–1944 гг.). В статье проанализировано политику нацистского режима по воспользованию труда западно-украинского населения на принудительных работах в Германии, показано этапы трудовых депортаций и дана характеристика условиям их труда и проживания.

Ключевые слова: Вторая мировая война, нацистский режим, Третий рейх, депортация, мобилизация.

Stefanyuk Galina. Zabour Deportation of East Halychyna and Volyn' Population into Germany (1941–1944). The nazy regime policy in reference to using the West Ukrainian populations work at the compulsory forced labour in Germany is analysed in the article, the labour deportation stages are defined and their work and life conditions are characterized.

Key words: World War II, nazy regime, Third reich, deportation, mobilization.

Мобілізація та вивезення населення України на роботу в Німеччину під час Другої світової війни, а також умови праці й побуту українських робітників є надзвичайно актуальними й соціально важливими темами, що належать до таких, які внаслідок певних політичних та ідеологічних обставин були донедавна недостатньо вивченими в історичній науці. Проблема трудових депортацій українців є актуальною як для дослідження «білих плям» історії України, так і для сучасності у зв'язку із питанням компенсаційних виплат з боку уряду Німеччини тим, хто побував на примусових роботах і дожив до сьогодення.

Метою дослідження є вивчення проблеми вивезення населення з території Східної Галичини і Волині та його праці в господарстві Третього рейху в 1941–1944 рр.

З початком Другої світової війни внаслідок постійних мобілізацій для роботи на промислових підприємствах та полях рейху загострилася проблема ресурсів. Для функціонування військової економіки Третій рейх змушений був постійно шукати іноземну робочу силу. На думку нацистської верхівки, її нестачу мали компенсувати працівники, завербовані або примусово вивезені з окупованих територій. Генеральний уповноважений із чотирирічного плану Г. Герінг так визначив місце робітників в промисловості Третього рейху: «Кваліфіковані робітники-німці повинні займатися виробництвом озброєння, а гребти лопатою й довбати каміння – не їхнє завдання, для цього є росіяни» (під терміном росіяни малися на увазі «радянські», в тому числі й українці) [1, 165].

Значна територія західноукраїнських земель одразу ж після окупації підпадала під дію трудового законодавства, вже впровадженого для території Польщі. Створювалися спеціальні органи влади – арбайтсамти. Зокрема, на Волині такий відділ знаходився у Луцьку. В Галичині вони називалися урядами праці, котрі проводили облік та розподіл робітників відповідно до їх кваліфікації. Зокрема,

на дистрикт Галичину поширювалось розпорядження уряду Генерального губернаторства, в якому зазначалося, що місцеві мешканці віком від 18 до 60 років зобов'язані працювати [2, 22]. Проте до виконання цих зобов'язань часто залучалися підлітки до 18 років та люди, віком понад 60 років. Упродовж серпня 1941 – липня 1944 рр. на дистрикт Галичину було поширене розпорядження про примусове використання учнів як робочої сили та відправлення їх працювати у Німеччину [2, 22].

Перший етап використання українців зі Східної Галичини на роботах у Німеччині розпочався ще в 1939 р., а вербування з Генерального губернаторства здійснювалося із середини 1940 р. Початок мобілізації галицьких українців можна пов'язати з тим, що частина галичан, які стали військово-полоненими впродовж німецько-польської війни, були переведені до стану цивільних робітників Третього рейху. Із цього приводу в «Краківських вістях» зазначалося, що «велетенський, небачений досі експеримент використати робітну силу чужинців у Німеччині, почався, можна сміло сказати, з останнім пострілом у німецько-польському збройному конфлікті» [3].

Іншою категорією мешканців західноукраїнського регіону, які потрапили до Рейху на початку війни в становище, подібне до становища іноземних робітників, були втікачі з Галичини й Волині, які перебиралися спочатку до генерал-губернаторства, а згодом переїжджали до нацистської Німеччини. «З першими поїздами “добровольців” на працю – це були українці, здебільшого втікачі із західноукраїнських земель – почалася справжня, як її називає німецька преса, “промислова мандрівка народів”» [3].

Оскільки вивезення місцевого населення на примусові роботи до Німеччини було масовим, то зрозуміло, це одна зі складових частин економічної експлуатації західних областей України. Зокрема, генерал-губернатор Г. Франк під час одного зі своїх виступів заявив, що на території окупованих округів, розмічених уздовж смуги Львів–Чернівці–Тернопіль, має бути створений добре впорядкований резервуар робітників для потреб Рейху. Цивільне населення Волині, яка входила до рейхскомісаріату Україна, зазнало здебільшого насильницьких методів набору й виїзду на працю, а більшість галицьких українців зголошувалася до виїзду на добровільних засадах.

Частина українців виїжджала до Німеччини добровільно, піддавшись агітації, яку проводили німецька адміністрація та Український крайовий комітет. Німецька адміністрація доводила план на кожен повіт, волость, село. Якщо добровольців не було, сільські старости й мужі довір'я від УКК знаходили таких, якими здебільшого були вихідці з багатодітних сімей, сироти та напівсироти.

Із 1 січня 1942 р. на території Галичини запроваджувались обов'язкові громадські роботи. Усі фізично здорові чоловіки віком від 15 років повинні були зареєструватися в повітових та міських урядах праці. Працевдатних чоловіків від 17 до 35 років залучали також до трудових повинностей у так званих «будівельних службах». Окрім того, Український крайовий комітет організував для українців свої табори праці під назвою «Українська служба Батьківщині». Його відділи праці проводили вербування працевдатної молоді для робіт на промислових підприємствах та в сільському господарстві на теренах Німеччини.

Згідно з розпорядженням німецьких окупаційної влади, з 18 лютого 1942 р. запроваджувався обов'язковий набір працевдатного населення для робіт на промислових об'єктах та в сільському господарстві безпосередньо на території Третього рейху. Після створення 21 березня 1942 р., згідно з декретом А. Гітлера, спеціального органу «Імперського бюро по використанню робочої сили» і запровадження посади головного уповноваженого з використання робочої сили та призначення на неї Ф. Заукеля масштаби вербувальних комісій значно збільшилися. У телеграмі до рейхсміністрів східних окупованих територій він наголошував: «Прошу вас форсувати вербування, за яке ви відповідаєте разом з комісіями, всіма доступними засобами, включаючи суворе застосування принципу примусової праці з тим, щоб у найкоротший строк потроїти кількість завербованих» [4, 2].

До зазначеного терміну виїзд до Німеччини з Галичини мав добровільний характер, оскільки галичани розглядали цю можливість як традиційну для них спробу покращення свого становища через трудову міграцію. Але, на жаль, вони не усвідомили, що слід розрізняти трудову міграцію в мирні часи й у період світової війни. Остання дуже швидко призводила до перетворення сезонних робітників на невільників.

Перші добровольці в кількості 600 осіб виїхали наприкінці жовтня 1941 р. [5, 12]. У березні 1942 р. на пересильному пункті у Львові урочисто відзначено відправлення до Німеччини вже 100-тисячного добровольця. У газеті «Станиславівське слово» з цього приводу зазначалося, що

«всіма тими, що виїжджають до Німеччини, Уряд праці всебічно піклується, дбає про вигідну подорож, харч, чистоту аж до його місця призначення. Крім того, Уряд праці опікується сім'ями тих, хто виїхали, розподіляючи між ними грошові допомоги, в залежності від того, чи даний робітник виїхав на працю на ріллі чи в промислі. І так сім'ї рільних робітників одержують постійну грошову допомогу, а промислових робітників – впродовж восьми тижнів» [6]. Наприкінці квітня 1942 р. у Німеччині уже працювало 665 тис. робітників із Генерального губернаторства, з яких 100 тис. – із Галичини, а також 435 тис. військовополонених [7].

Нова хвиля «експорту» робочої сили розпочалася після відвідин Львова генеральним уповноваженим із набору робочої сили Ф. Заукелем. 9 червня 1942 р. він видав додатковий план мобілізації робочої сили з Галичини у кількості ще 100 тис. осіб [8, 63]. На вимогу Заукеля, 24 серпня 1942 р. генерал-губернатор зажадав відправити з Генерального губернаторства додатково 140 тис. робітників, а більша частина із запланованої кількості мобілізованих припадала саме на дистрикт «Галичина». Упродовж осінньої акції 1942 р., яка тривала з вересня до січня, мобілізовано 53 860 осіб. Упродовж січня 1943 р. до Німеччини мобілізували 9400 робітників, а під час весняної акції цього ж року – 46 тис. осіб. Окрім того, до квітня 1943 р. з дистрикту «Галичина» на потреби гірничої промисловості в Німеччині потрібно було доставити ще 30 тис. робітників [8, 67]. У запланованій акції Заукеля на 1944 р. із генерал-губернаторства слід було депортувати 100 тис. осіб [9, 95] та, згідно з планом вивезення, кожна округа мусила щомісяця відправляти до Німеччини близько 7–8 тис. робітників.

Частина молодих людей піддавалася на певні пропагандистські прийоми. Через кожних 2–3 місяці в села приїжджали люди, які переконували населення, особливо тих, хто терпів злидні та матеріальну скруту, їхати до Німеччини, де вони зможуть «розбагатіти», незважаючи на війну. Тому закономірно, що вже в жовтні 1942 р. до Німеччини відправлено 250-тисячного, а 11 квітня 1943 р. – 300-тисячного добровольця. Із цієї нагоди у Львові на території пересильного табору на вулиці Перацького відбувся мітинг, у якому взяли участь губернатор дистрикту «Галичина», д-р Вехтер, начальник губернського відділу праці п. Ніче, проф. В. Кубійович, д-р К. Паньківський та інші німецькі й українські високопоставлені урядовці. Троє молодих людей зі Львівщини отримали особисто від Вехтера золоті годинники з вигравіюваними поздоровленням від шефа уряду генерал-губернаторства д-ра Бауера. Як зазначив у своєму виступі п. Ніче, «ці 300 000 пішли до Рейху не як засланці або невільники, тільки як вільні робітники у пристойні умовини зарплати та життя, хоча є тепер воєнна скрута» [10].

Усього із жовтня 1941 р. до квітня 1943 р. добровільно з дистрикту «Галичина» виїхало 300 255 осіб (188 895 чоловіків і 111 360 жінок). Більшість з них – 220 114 осіб, працювали в сільському господарстві, а 80 141 – в промисловості [11].

Велику частку цього контингенту склали молоді некваліфіковані робітники. Нелюдська експлуатація робочої сили в неволі призводила до їх передчасного виснаження, каліцтва, масових захворювань і травматизму, згодом – високої смертності. Українські робітники, які працювали в промисловості, були задіяні переважно на надзвичайно важкій, брудній, небезпечній роботі, без належної охорони праці, із завищеними нормами виробітку та заниженими нормами харчування, із жорстокими покараннями за найменші порушення праці. Проте в українських остарбайтерів і галицьких робітників дещо відмінні соціальні статуси. Значною мірою це обумовлювалось майже 150-річним перебуванням Східної Галичини під пануванням Австрійської монархії. Нацистська Німеччина вважала себе головним спадкоємцем Австрії [12, 1], що справило визначальний вплив на формування національної ідентичності та громадянської свідомості галицьких українців. В умовах німецької окупації надання Галичині «особливого статусу» могло бути здійснене лише в рамках Генеральної губернії, доцільність якої губернатор дистрикту Галичина О. Вехтер почав послідовно обстоювати з початком 1943 р. На засіданні уряду у Варшаві 25 січня 1943 р. О. Вехтер так визначив специфіку галицького краю в структурі решти дистриктів Генеральної Губернії: «Дистрикт Галичина у багатьох відношеннях займає особливу позицію. Галичина має за собою понад 100 років приналежності до давньої Австрійської монархії, що виявило сильний вплив на цілісність структури її мешканців» [12, 1].

Загалом, депортація галицького й волинського населення проходила в три етапи: 1) серпень 1941 – квітень 1942 рр. – добровільний виїзд галицького та добровільно-примусовий волинського населення

до Німеччини; 2) травень 1942-го – червень 1943 р. – кількість добровольців зменшилася, через що людей вивозили силоміць; 3) липень 1943-го – серпень–вересень 1944 р. – примусове вивезення робітників зі Східної Галичини й Волині.

Інколи українське населення намагалось уникнути вивезення на роботу. Потреба в робочій силі в сільському господарстві, необхідність збирання врожаю змушувала окупаційну владу зменшувати мобілізаційну кампанію. Ще одним «легальним» способом уникнути вивезення до Німеччини було отримання медичної довідки про непридатність до праці. Люди вдавалися до витончених вигадок, аби тільки бути «невеликовно» хворим, іноді завдавали собі справді непоправних каліцтв. Дієвим способом уникнути вивезення до Німеччини був підкуп дрібного посадовця окупаційної адміністрації – поліцая, старости, керуючого будинком, працівника біржі праці. Продажність серед місцевої влади була звичним явищем: «Українські поліцаї-охоронці скрізь беруть хабарі. Дружини місцевих шуцполіцаїв звільняються від вербування – результат: численні прохання про реєстрацію шлюбу» [13, 17].

Зі збільшенням масштабів депортації робочої сили з України до Німеччини посилювався опір місцевого населення, який набував або колективного характеру або індивідуальних форм. Здебільшого населення застосовувало досить ризиковані втечі та саботажі. В областях із великими лісовими масивами до цього способу вдавалися цілі села. Із цього приводу гебітскомісар генеральної області Луцьк і Волинь під час наради 29–30 травня 1943 р. з приводу поставки робочої сили до Німеччини говорив: «З досвіду – всі рятуються втечею, облава скрізь проводиться на кшталт нападу. Молодь спить вночі й без того виключно за межами сіл, оскільки такий метод вербування до цього часу вже досить добре відомий. Загальна тенденція серед українського населення: ніхто не з'являється добровільно» [13, 17]. Тоді окупанти застосовували репресивні заходи. Так, на відмову їхати до Німеччини в лютому 1943 р. нацисти вчинили криваву розправу над мешканцями с. Осіньки на Тернопільщині, розстрілявши на сільському майдані 60 місцевих жителів, спаливши 16 дворів. Подібні дії окупаційної влади не могли не викликати в місцевого населення негативної реакції та прагнення чинити опір. Нерідко способи уникнути вивезення до Німеччини були подібні до самогубства.

Транспортування робітників з України відбувалося в такий самий брутальний спосіб, як і вербування. Людей перевозили в закритих неопалюваних товарних вагонах без будь-яких зручностей. Природні потреби доводилося справляти просто у вагоні або під час нечастих зупинок посеред поля. Не завжди людей забезпечували водою й продуктами, не кажучи вже про гаряче харчування. Це при тому, що робітники перебували в дорозі від 10 днів до місяця. Після прибуття до пункту призначення відбувався розподіл на роботу, який більше нагадував продаж рабів. Робітник не мав права впливати ні на вибір роботи, ані на вид діяльності.

Основним місцем проживання для депортованих робітників став табір. Проживання в таборах під охороною вважалося основною вимогою їхнього працевикористання, ухваленою вищим керівництвом Рейху. Табір мав вигляд часто огороженої колючим дротом території, на якій розміщені тимчасові житла-бараки, а також різні допоміжні приміщення: кухня, вахта, лазарет, їдальня, приміщення для вмивання, туалет тощо. Бараками здебільшого слугували великі одноповерхові приміщення, побудовані, як правило, з дерева й поділені на кімнати [14].

Жителі України в нацистській Німеччині підпадали під різні категорії іноземних примусових робітників і, відповідно, їхні умови життя й праці дещо відрізнялися. Галичани, які мали «особливий статус», могли вільно, без охорони пересуватися в межах населеного пункту, не носити розпізнавальні знаки на верхньому одязі, листуватися з рідними без обмежень та без цензури, отримувати допомогу суспільних організацій, задовольняти духовні потреби, дещо кращі умови проживання й харчування. Українці з територій, що входили до Рейхскомісаріату «Україна», у тому числі й Волині, незалежно від того, поїхали вони добровільно чи примусово, розділили долю мільйонів «остарбайтерів», які становили найчисельнішу групу серед іноземних робітників у Рейху та, водночас, найбільш безправну. Умови праці й життя остарбайтерів до найдрібніших деталей регулював широкий комплекс указів.

Щоб унормувати життя українських робітників із дистрикту Галичина, у Рейху «виринала потреба забезпечити українського робітника посвідкою, яка б доводила його українську національність і була респектована владою» [15, 103]. УЦК обстоював права українців у справі отримання паспорта українською й німецькою мовами, що надавало робітникам деякі переваги в Німеччині. Це

була єдина організація на окупованій німцями території, яка хоча б частково допомагала українцям Галичини. Можливості створення подібної організації в рейхскомісаріаті «Україна» не було взагалі.

Не можна обійти увагою той факт, що для заохочення від'їзду до Німеччини сім'ям добровольців надавали матеріальну допомогу. Зокрема, Відділ суспільної опіки УЦК 13 березня 1944 р. видав постанову про допомогу родинам робітників, які виїхали на роботу до Німеччини. «Згідно правилника Головного уряду праці в Кракові про підстави виплати грошових допомог родинам робітників, право на допомогу мають: 1) жінка, чоловік якої виїхав до Німеччини, або навпаки; 2) діти до 14 років, батьки яких виїхали на роботу до Німеччини; 3) найвища ставка місячної допомоги не може переступати 100 злотих, а одноразової – 150 злотих» [16, 121]. Щоб отримати постійну чи разову допомогу, родичам «треба подати заяву на приписному формулярі. В доказ підтвердження правдивих даних, та що одержуючий родини знаходиться дійсно на праці в Райху, треба долучити посвідку від вейта чи бургомистра» [16, 122]. За наказом окружного комісара Луцька Лінднера від 22 січня 1943 р., родини завербованих «Урядом Праці Штральо» («транспортних полків») були занесені до споживачів так званої третьої групи зі щотижневим пайком (200 г м'яса, 2 кг хліба, 2,5 кг картоплі, 500 г «середників відживчих»). Сім'ї, чий діти та інші члени родини працювали на сільгоспроботах, потрапляли до другої групи споживачів (щотижневий пайок – 100 г м'яса, 1,5 кг хліба, 200 г картоплі) [17, 29].

Усього за 1941–1944 рр. до Німеччини з Галичини було відправлено (добровільно чи примусово) 1 млн 250 тис. осіб [5, 14]. Із території Волині їхня кількість становила 30 тис. осіб [18, 61]. Після війни понад 300 тис. осіб, які поверталися з Німеччини додому, при проходженні співбесіди були звинувачені працівниками спецорганів у «співпраці з окупантами» та відправлені в концтабори й на заслання у віддалені райони СРСР. Добровільно чи примусово вони виїхали до Німеччини – для радянських спецслужб не важливо. Процес масового вивезення на роботу в Німеччину не був контрольований, оскільки українці не мали власної адміністрації, яка б «боронила перед німцями права українців», а діючі структури УКК відігравали лише роль допоміжного посередницького органу [15, 7].

Отже, потреба в терміновій депортації трудової сили з окупованих територій розглядалася вищим нацистським керівництвом як один з факторів успішного ведення війни за світове панування, джерело покриття дефіциту робочих рук у Третьюму рейху. Здійснювані вкрай жорстокими методами депортації віддзеркалили злочинну сутність окупаційного нацистського режиму.

Список використаної літератури

1. Гальчак С. Д. Східні робітники з Поділля у Третьюму райху / С. Д. Гальчак. – Вінниця : Книга-Вега, 2004. – 343 с.
2. Державний архів Львівської області, ф. Р-35, оп. 12, спр. 232.
3. Краківські вісті. – 1939. – № 214.
4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ), ф. 3206, оп. 2, спр. 6.
5. Державний архів Івано-Франківської області, ф. Р-98, оп. 1, спр. 2.
6. Станіславське слово. – 1942. – 5 квіт.
7. Станіславське слово. – 1943. – 26 квіт.
8. Боротьба трудящих Львівщини проти німецько-фашистських загарбників (1941–1944) : зб. док. і матеріалів / упор. А. Ярошенко. – Львів : Вільна Україна, 1949. – 234 с.
9. Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941–1945) : зб. док. і матеріалів / упор. С. Ігнатюнок. – Львів : Каменяр, 1968. – 290 с.
10. Станіславське слово. – 1942. – 18 квіт.
11. Українське слово. – 1942. – 18 квіт.
12. ЦДАВОУ, ф. 4620, оп. 3, спр. 309.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 57, оп. 4, спр. 212.
14. ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 311
15. Паньківський К. Роки німецької окупації / К. Паньківський. – Нью-Йорк ; Торонто : Життя і мислі, 1965. – 480 с.
16. ЦДАВОУ, ф. 3959, оп. 2, спр. 84.
17. Шайкан В. Повсякдення українців у роки німецької окупації. 1941–1944 / В. Шайкан. – К. : [б. в.], 2010. – 80 с.
18. Гальчак С. Українські робітники нацистської Німеччини: вербування, примусова праця, репатріація / С. Гальчак, Т. Пастушенко, М. Шевченко // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. У 2-х кн.. – Кн. II. – К. : Наук. думка, 2011. – С. 44–91.